

СПАДЧЫНА

“Гісторыя беларускае літаратуры” Максіма Гарэцкага – унікальны даследчыцкі помнік пісьменніка

“Гісторыя беларускае літаратуры” М. Гарэцкага, вытрымаўшы чатыры выданні, стала яркім фактарам адраджэння беларускай нацыі ў пачатку ХХ стагоддзя. Гэта была першая спроба навукова-сістэматызаванага вывучэння стану развіцця беларускай літаратуры з часоў узнікнення пісьменнасці і да 20-х гадоў ХХ стагоддзя. Невыпадкова, што для новага знаёмства з айчынным рырытэтам напрыканцы ХХ стагоддзя было выбрана выданне трэцяе, 1924 года, пераробленае і дапоўненае разглядам вуснай народнай паэзіі, у якім *аўтар найбольш поўна ўвасобіў сваю задуму і выклаў уласную канцэпцыю развіцця беларускай літаратуры*¹.

Час працы М. Гарэцкага над “Гісторыяй беларускае літаратуры” прыпадае на 20-я гады ХХ стагоддзя. Літаратуразнаўства, як навука, ужо ведала шматлікія прыклады-ўзоры напісання гісторый нацыянальных літаратур і сусветнай літаратуры, выпрацавала адпаведныя навуковыя канцэпцыі і метадалагічныя падыходы.

Падыход М. Гарэцкага, пісьменніка, навукоўца, выкладчыка, да даследавання гісторыі нацыянальнай літаратуры блізкі распаўсюджаным тагачасным канцэпцыям, у прыватнасці, канцэпцыі акадэміка Пецябургскай Акадэміі навук А.М. Пыпіна. Сутнасць яе ў тым, што гісторыі літаратуры падаваліся пераважна на фоне гісторыі грамадска-палітычных рухаў і сацыяльна-гістарычных феноменаў. Так, напрыклад, многія літаратурныя факты трактаваліся як вынік дыктату царскага самаўладдзя ці як факт удзелу “прагрэсіўных” пісьменнікаў праз іх творы ў рэвалюцыйнай барацьбе.

Пад уплывам распаўсюджаных на той час літаратуразнаўчых канцэпцый В.Р. Бялінскага, М.Г. Чарнышэўскага, М.А. Дабралюбава развівалася тэндэнцыя ўніфікаваць паводле адной схемы шляхі развіцця як грамадства, так і літаратуры, часта ігнаруючы пры гэтым духоўную прыроду славеснай творчасці.

Даследчык літаратуры М. Гарэцкі таксама не ігнаруе грамадскія фармацыі, але зусім не абсалютызуе іх уздзеянне на мастацтва слова, не глядзіць на прыгожае пісьменства як на чыстую форму ідэалогіі. Так, згадваючы творчыя

¹ М. Гарэцкі, *Гісторыя беларускае літаратуры*, Уклад. Т.С. Голуб, каментарыі Т.С. Голуб, І.В. Саверчанка, Я.Я. Янушкевіч, Мінск 1992, с. 406. Далей пры спасылцы на гэтае выданне ў дужках падаецца старонка.

дасягненні Янкі Купалы ў “Гісторыі...”, М. Гарэцкі зазначае, што *сацыяльны элемент ёсць важная складаная частка ўсяе творчасці Купалы* (321), але пры гэтым звяртае ўвагу і на разнастайныя “віды мастацкай лірыкі” беларускага песняра, на багацце яго сімвалічнай вобразнасці, яркую народна-песенную інтанацыю: *Твор гэты (пра паэму “Яна і я”, – Т.Т.) вызначаецца, найперш, вялікім характам форм. Цікавен сам верш з боку тэхнікі: рытм яго вельмі падыходзіць да тону, з якім у магутнай паэтычнай прастаце і з найдалікатнейшым пачуццём апісваюцца вобразы звычайнага сялянскага жыцця. Тон – вельмі арыгінальны, уласцівы толькі паэту...* (335).

Значым, што ў пачатку XX стагоддзя прадстаўнікі заходнееўрапейскай (нямецкай) духоўна-гістарычнай школы Вільгельм Дзільтэй, гісторык і тэарэтык нямецкай літаратуры, прыхільнік філасофска-фармалісцкага метаду ў літаратуразнаўстве Оскар Вальцэль, прафесар і рэдактар энцыклапедыі тэрмінаў тэорыі і гісторыі літаратуры Пауль Мэркер прытрымліваліся сінтэзнага падыходу ў даследаванні культуры. Гэты падыход дастаткова грунтоўна прадстаўлены ў вядомай працы О. Шпэнглера “Заняпад Еўропы”.

У расійскім літаратуразнаўстве канцэпцыя сінтэзу распрацоўвалася акадэмікам В.М. Істрыным у пач. XX стагоддзя і была развіта ў 20-я гады акадэмікам П.Н. Сакуліным у працы “Синтетическое построение истории литературы” (1925). Не заглыбляючыся ў дэталі іх пошукаў, зазначым, што, як і многія гісторыі нацыянальных літаратур таго часу, М. Гарэцкі больш поўную версію “Гісторыі беларускае літаратуры” пачынае з вуснай народнай творчасці. Услед за сусветнай тэндэнцыяй вывучэння гісторыі нацыянальных літаратур беларускі даследчык добра разумее, што фальклорныя крыніцы надзелены тымі фундаментальнымі прыкметамі, якія захоўваюцца (у схаванай ці адкрытай форме) у наступныя эпохі. Эвалюцыя ад фальклорных форм да аўтарскіх трывала ішла шляхам захавання мастацкага мыслення як важнай канстанты ўсіх відаў мастацтва.

Уласны творчы вопыт, узаемаўплывы мастацтваў мяжы XIX–XX стагоддзяў падказвалі М. Гарэцкаму, што літаратурны твор глыбей пазнаецца на фоне іншых відаў мастацтва, і асабліва праз параўнанне з іншымі літаратурамі (славянскімі, заходнееўрапейскімі і інш.). Такія падыходы ў літаратуразнаўчай навуцы на той час віталі Ф.І. Буслаеў, А.М. Весялоўскі, А.А. Пятэбня. Безумоўна, падыход акадэміка А.М. Пыпіна да разгляду літаратуры праз сацыяльна-гістарычныя і грамадска-палітычныя зрухі М. Гарэцкі таксама не ігнаруе (у гэтым была патрэба часу), але відавочна, што такі метада мае свой плён у сукупнасці з падыходамі, якія ўлічваюць і інтэрпрэтуюць увесь комплекс тэндэнцый літаратурнага развіцця.

У “Гісторыі беларускае літаратуры” М. Гарэцкі дэманструе гнуткі даследчы розум. Ён выяўляецца ў тым, што, разглядаючы беларускую пісьменнасць да XIX стагоддзя, даследчык аперыруе фактычна гісторыка-тэарэтычным падыходам, які з XIX стагоддзя па прычыне больш шпаркага развіцця літаратуры і выхаду на літаратурную авансцэну буйных аўтараў адкрывае новыя перспектывы для стварэння канцэпцыі гісторыі літаратуры, пададзенай і праз персанальныя мадэлі творчасці. Калі ж М. Гарэцкі распавядае пра кожнага пісьменніка паасобку, то адзін гісторыка-тэарэтычны падыход

не спрацоўвае, бо творчасць любога пісьменніка, асабліва буйнога, можа не ўпісацца ў раней выпрацаваную схему. Гісторыка-тэарэтычны падыход прыймальны пры апісанні літаратурных з'яў як літаратурнага працэсу, персанальныя мадэлі могуць губляцца ў ім. Беларускі даследчык добра разумее, што толькі праз аналіз сукупнасці гісторыі літаратурнага працэсу, гісторыі мастацкіх форм і гісторыі персанальных аўтарскіх мадэляў можна стварыць маштабнае ўяўленне аб нацыянальнай літаратуры.

У раздзеле “Новая літаратура” М. Гарэцкі даследуе не літаратурны працэс у яго храналагічных рухах (для гэтага патрэбна грунтоўнае вывучэнне цэлага XIX стагоддзя (аднаму аўтару гэта не пад сілу, ды відаць такая задача Гарэцкім не ставілася), а некаторыя яго феномены, як, напрыклад, ананімная літаратура, расійска-беларуская літаратура, агітацыйная літаратура 60-х гадаў, 70-я і 80-я гады. М. Гарэцкі выдзяляе так званыя “моцныя пазіцыі” ў іх храналагічным парадку, але разам з персанальнымі мадэлямі (біяграфіямі пісьменнікаў, іх светапогляднымі пазіцыямі, культурна-гістарычным кантэкстам Я. Баршчэўскага, А. Рыпінскага, Я. Чачота, В. Дуніна-Марцінкевіча і інш.) яны даюць уяўленне аб эвалюцыі асноўных тэндэнцый гісторыка-літаратурнага працэсу XIX стагоддзя.

“Гісторыя беларускае літаратуры” ў раздзелах “Новая літаратура” і “Навейшая літаратура” прадстаўлена праз персанальныя мадэлі вядучых пісьменнікаў, пры гэтым М. Гарэцкі не ігнаруе гісторыка-культурны кантэкст і фігуру аўтара, бо, паводле задумы даследчыка, гісторыя павінна была стаць універсальным падручнікам, які кампенсаваў бы прабелы навучэнцаў у гістарычным, этнаграфічным, геаграфічным, філасофскім і іншых аспектах ведаў. Але канцэпцыя гісторыі літаратуры толькі праз персанальныя мадэлі ці праз эмпірычны шлях даследавання гісторыі, фактычна праз пераказ гістарычных падзей і элементарных звесткаў пра аўтараў, іх творы (у мэтах папулярызаванай літаратуры даследчык безумоўна не ігнаруе гэтых фактаў) бачыцца Гарэцкаму-гісторыку мала перспектыўным, бо па-за дужкамі застаюцца веды тэарэтычнага характару, а менавіта, погляд на гісторыю літаратуры як на від мастацтва.

М. Гарэцкі як пісьменнік-творца ўлічвае той факт, што літаратура ёсць форма не толькі грамадскай свядомасці, але і мастацкай, і развіваецца яна па сваіх законах, сваёй унутранай логіцы. Безумоўна, у старажытнай літаратуры была цесная сувязь грамадска-рэлігійнай свядомасці з мастацкай, па гэтай прычыне “гістарычны” падыход апраўданы. Але для М. Гарэцкага мастацкі кампанент твора надзвычай важны. У “Назваслоўі” ён піша: *Мастацтва. – “Ідэалагічная надбудова на матэрыяльнай аснове”, творчасць, уменне выяўляць думкі і пачуцці, паказваць вобразы так, што яны робяць вяртанне ўражанне на людзей* (391).

Заслуга М. Гарэцкага якраз у тым і заключаецца, што ён, спалучыўшы метады абагульнення гісторыка-літаратурных фактаў з тэарэтычнай гісторыяй, забяспечвае сістэмнасць вывучэння літаратуры. Гарэцкі-даследчык апрацаваў на такую важную для гісторыі літаратуры катэгорыю, як жанр. Ён вылучае жанры ў паэзіі (лірыка пейзажная, грамадзянская), прозе (авантурны, гістарычны), праводзіць іх дыферэнцыяцыю (апаবাদанне, аповесць, раман).

Характарыстыка твора ў жанравым плане – важны момант у вызначэнні яго (твора) філасофіі. М. Гарэцкі пісаў: *Жанр наогул – усе асаблівасці ў спосабе, манерах пісання твораў, – выбар віду паэтычнага твора, планаванне зместу, стыль такое ці інакшае змацненне вобразнасці і пачуццёвасці і г. д.* (385). Нават у няпросты савецкі час Гарэцкі-літаратуразнаўца пазбягае поглядаў на літаратуру толькі як на форму ідэалогіі. Так, характарызуючы актуальнасць пралетарскіх пісьменнікаў 20-х гадоў ХХ стагоддзя, сацыяльную завостранасць іх твораў, у прыватнасці Цішкі Гартнага, М. Гарэцкі не ігнаруе аналіз мастацкіх форм:

“Сокі цаліны” з’яўляюцца, безумоўна, каштоўным укладам у нашу прыгожую літаратуру. Хоць як першая спроба аўтара ў гэтым кірунку – раман – мае нямала й заганаў, галоўным чынам, тэхнічнай якасці. «...» Мы цяпер павінны пісаць з вялікай эканоміяй часу, слоў і матэрыяльных коштаў, пісаць каротка, але густа, адкідаючы ўсе менш характэрныя драбніцы малюнка або ўносячы іх у галоўныя буйніцы; павінны цэлую чараду фатаграфій, хоць бы й дужа тыповых, замяніць адным, найлепшым з боку тыпізацыі вобразам (369).

Відавочна, патрабаванні М. Гарэцкага да мастацкай формы твораў не згубіліся за сацыяльнымі праблемамі сталінскага часу, неспрыяльнага для філасофскі заглыбленых, па-мастацку нетрадыцыйных скарбаў прыгожага пісьменства.

М. Гарэцкі ў “Гісторыі беларускае літаратуры” закладвае асновы параўнальна-гістарычнага вывучэння мастацтва слова (падроздзел “Расійска-беларуская літаратура”), паспяхова выкарыстоўвае элементы тыпалагічнага метада даследавання, які зойме адно з прыярытэтных месцаў у літаратуразнаўстве ХХ стагоддзя. Праўда, кантактныя літаратурныя ўзаемадзеянні ў “Гісторыі...”, як зазначае яе аўтар, ажыццяўляюцца пакуль што ў межах суседніх рэгіёнаў, але такі падыход Гарэцкага-даследчыка сведчыць, што беларуская літаратура развіваецца не толькі за кошт унутраных рэсурсаў, а і праз грамадска-эстэтычныя зносіны з іншымі літаратурамі.

У навуковай канцэпцыі “Гісторыі...” М. Гарэцкага ёсць яшчэ адзін момант, на які варта звярнуць увагу. Паўстае пытанне: што пакладзена ў аснову перыядызацыі беларускай літаратуры? Відавочна, адзін “гістарычны” падыход не дае аб’ектыўнага малюнку руху літаратурнага працэсу, бо не ўсе літаратурныя з’явы можна патлумачыць праз прызму грамадзянскай гісторыі: напрыклад, укараненне ўзораў антычнага верша на лаціне ў XVI стагоддзя; пераход ад інтанацыйна-сказавага маўлення да сілабікі (вершы Андрэя Рымшы, Лявона Мамоніча). М. Гарэцкі ў “Гісторыі...” тлумачыць гэтыя з’явы спецыфікай нацыянальнай мовы. Безумоўна, старажытная літаратура больш прывязана да грамадзянскай гісторыі, чым літаратура пазнейшага часу. Невыпадкова ў дачыненні да старажытнай літаратуры М. Гарэцкі часцей ужывае словы “*пісьменнасць*”, “*славеснасць*” (раздзелы “Пачатак пісьменнасці ў нашым краі”; “Пісьменства другога перыяду”). Ацэньваючы заслугі М. Гарэцкага ў даследаванні старажытнай нацыянальнай літаратуры, І. Саверчанка адзначае: *...раздзел “Гісторыі...” М. Гарэцкага, прысвечаны літаратуры XI–XVIII стст. (...) мае вялікае гісторыка-культурнае значэнне, выключна*

цікавы як першая і, у цэлым, удамая спроба прасачыць шляхі развіцця старажытнай беларускай літаратуры амаль за восем стагоддзяў (424).

З пункту погляду сённяшняга літаратуразнаўства можна бачыць пэўныя недахопы, прабелы ў даследаванні М. Гарэцкага, але не гэта вызначае сутнасць яго навуковай працы. Кожны твор, ці то мастацкі, ці навуковы, ёсць прадукт сваёй эпохі. Улічваючы гэтыя абставіны, М. Бахцін пісаў:

Літаратурное произведение ближайшим образом является частью литературной среды как совокупности всех социально-действенных в данную эпоху и в данной социальной группе литературных произведений. С точки зрения строго исторической единичное литературное произведение является несамостоятельным и потому реально неотделимым элементом литературной среды. В этой среде оно занимает определенное место и ее влияниями непосредственно определяется. Было бы нелепо думать, что произведение, занимающее место именно в литературной среде, могло бы избежать ее непосредственного определяющего влияния, могло бы выпасть из органического единства и закономерности этой среды².

Безумоўна, М. Бахцін робіць свае назіранні, зыходзячы з Новага часу. Што тычыцца гісторыі развіцця беларускай літаратуры да XIX стагоддзя, то М. Гарэцкі ў сваёй працы па магчымасці ўлічвае і ўплыў рэлігійнай свядомасці, і сацыяльна-эканамічнага асяроддзя, і ўласна літаратурнага. Пры такім цэласным падыходзе Гарэцкі-даследчык выпрацоўвае асновы канцэптуальна навуковай платформы вывучэння літаратурнага працэсу.

У канцэпцыі перыядызацыі М. Гарэцкім беларускай літаратуры дамінуе гістарычны падыход, які цалкам апраўданы, бо старажытная пісьменнасць была цесна звязана з грамадзянскай гісторыяй, якая і выклікала да жыцця шматлікія творы (царкоўна-палемічную публіцыстыку перыяду Контррэфармацыі, ананімную паэзію і інш.). Калі ж самі творы выстраіць у храналагічнай паслядоўнасці, то яны фактычна ствараюць гісторыю беларускай літаратуры. Але тут ёсць адна акалічнасць, і не звярнуць на яе ўвагу нельга. Яшчэ ў 30-я гады XIX стагоддзя В.Ц. Плаксін, пісьменнік, выкладчык рускай славістыкі ў Санкт-Пецярбургскім універсітэце, аўтар “Истории русской литературы” (Санкт-Петербург, 1835; 2-е выд. 1846 г.) пісаў:

... не всегда История гражданства согласно идет с Историею Литературы; ибо перевороты первой, как и вообще события внешней жизни, совершаются быстро, часто силами посторонними, привходящими, а изменения последней как проявления жизни внутренней, требуют духовной готовности, которая созревает медленно, возрастая естественным порядком... Вот почему История Русской литературы, независимо от политических эпох и гражданских переворотов, должна быть разделена по свойству своего развития...³.

² П. Н. Медведев (М. М. Бахтин), *Формальный метод в литературоведении*, Москва 1993, с. 111.

³ Цыт. па кнізе: А. Н. Ужанков, *О специфике развития русской литературы XI – первой трети XVIII века: Стадии и формации*. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://predanie.ru/lib/book/99486/> – Дата доступа: 10.04.2015.

Адсюль вынікае, што толькі літаратурныя крытэрыі, іх сукупнасць вызначаюць сутнасць і межы літаратурнага перыяду.

Такім чынам, “Гісторыя беларускае літаратуры” М. Гарэцкага захоўвае асноўныя навуковыя прынцыпы пабудовы гісторыі сусветнай літаратуры і нацыянальных літаратур, у аснове якіх ляжаць гісторыя літаратурнага працэсу, гісторыя мастацкіх форм і гісторыя персанальных мадэляў творчасці, што ў сукупнасці паспрыяла з’яўленню “Гісторыі беларускае літаратуры”, якая дала аб’ёмную карціну нацыянальнага прыгожага пісьменства ад старажытнасці да часоў М. Гарэцкага.

Відавочна, аднаму даследчыку, хай сабе і такому таленавітаму, як Максім Гарэцкі, вырашыць усе праблемы вывучэння гісторыі нацыянальнай літаратуры немагчыма. Беларускія навукоўцы XX стагоддзя з улікам фундаментальных напрацовак і назіранняў М. Гарэцкага на канцэптуальнай навуковай платформе працягнулі распачатую ім працу.

*Тамара Тарасова
Мінск*